

Ugyancsak nov. 25-én Sinfalván Gálfi András ny. lelkész 92 éves korában, aki rövid idei tordaturai és komjátszegi működés után 28 éven át Alsófelsőszentmihályon folytatta lelkészi hivatását.

Országhatárunkon kívül elhunytak:

december 22-én Budapesten 87 éves korában Györfi István lelkész, aki néhány évig a kolozsvári Teol. Akadémia tanára volt;

március 7-én, 68 éves korában váratlan hirtelenséggel Fred Kenworthy, a manchesteri Unitárius Teológiai Főiskola tanára és igazgatója, számos angliai akadémitának nemeslelkű pártfogója, egyházunk őszinte tisztelője, az angol unitárius élet kiemelkedő egyénisége.

Elhunytakra hálás kegyelettel emlékezünk. Áldott emlékeknek adózzunk 1 percnyi felállással.

Főtisztelendő Egyházi Főtanács! Íme egy esztendő egyházi munkája, amelyről püspöki minőségemben röviden beszámoltam. Hálásan köszönöm a személyem és munkám iránti bizalmat, amelyet közvetlen munkatársaim, egyházunk világi és egyházi vezetői, főgondnokai, felügyelő gondnokai, esperesei, lelkészei és egyszerű gyülekezeti tagjai részéről az egész esztendő folyamán boldogan tapasztaltam. Kérem jóindulatú támogatásukat, bizalmukat és szeretetüket a jövőre is, hogy egy szívvel, egy lélekkel, egy akarattal szeretett egyházunk és drága népünk érdekében önzetlenül, fáradhatatlan buzgósággal és lángoló lelkesedéssel együtt munkálkodjunk, érezve azt, hogy mi szent hivatást teljesítünk, s egyben érezhessük lelkünk mélyén gondviselő Istenünk helybenhagyó, boldogító áldását.

DR. KOVÁCS LAJOS

HELTAI GÁSPÁR

AZ „IGAZ KERESZTÉNY VALLÁS“ PRÉDIKÁTORA

Elettörténetét csak részben ismerjük. Szász polgári családból származott, német műveiben *Caspar Helth*, a latin nyelvűekben *Heltus* vagy *Heltensis* néven szerepel. Mindvégig szásznak vallotta magát. Magyarul csak felnőtt korában tanult meg.¹ Szebenben született, feltehetőleg 1510—1515² között. Humanista eredetből indult el. Krónikája³ (1575) arról tanúskodik, hogy ismerte Brodarics István püspököt, a korabeli jeles humanistát. Kapcsolatban állott Honter Jánossal is, az ő ajánlásával jutott el 1543-ban Luther Mártonhoz és Melancthon Fülöpözhöz⁴ s adta át nekik az erdélyi szász reformáció szervezeti szabályzatát jóváhagyás végett. Humanista műveltsége és a Biblia keltette fel érdeklődését már itthon az „új tudomány“ iránt. 1543. február 17-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre *Caspar Heltensis Transsilvanus*⁵ néven. Itt nemcsak a reformációt tanulmányozhatta közelebbről, hanem a humanizmust is, és betekintést nyerhetett az európai művelődés szélesebb területeire. Humanizmusát egyeztetni tudta a hitújítás vallási és társadalmi célkitűzéseivel, a klasszikusok tiszteletét a szent-

írás tekintélyével. Alig egy évig maradhatott Wittenbergben, mert már 1544-ben a kolozsváriak hívására hazatért, és a város plébánosa⁶, majd a szász hívek prédikátora lett. Egész tevékenységét „Istennek és az ő egyházának” szolgálatában Kolozsváron fejtette ki. Brassó után Erdély legjelentősebb nagyvárosa volt, melynek gazdasági és kulturális élete a reneszánsz és a reformáció hatására erőteljesen fejlődött.

Heltai Gáspár a feltörekvő, anyagilag és szellemileg felszabadult polgárság embere volt. Élete gazdag a 16. század haladó gondolkozású embereit jellemző fordulatokban. Kolozsvári papsága alatt sokrétű munkásságot fejtett ki, egyszemélyben népnevelő, író, fordító, nyomdász, könyvkiadó és üzletember. De mindenekfelett reformátor, protestáns prédikátor, az erdélyi szász egyház egyik legtekintélyesebb papja, akit 1548-ban Besztercére, 1557-ben pedig Brassóba hívtak meg, de ő Kolozsváron maradt.

Reformatori munkásságát az „igaz keresztény vallás” őszinte keresése jellemzi és a nyílt szembenézés kora valóságaival. Egész életében az egyház és a társadalom belső megújulásáért és külső átalakulásáért küzdött, hogy a vallás világát ember- és gyülekezetközelségbe hozhassa. Mindvégig kitartott a hitújítás eredeti haladó, társadalmi célkitűzései mellett. Igent mondott az emberre, és a világ emberibbé tételén fáradozott. Mélységes humanizmusa a szegények és elnyomottak mellé állította. Senki a hazai reformátorok közül olyan őszintén rá nem mutatott a társadalmi ellentétekre, a gazdag és szegény, a tanult és tudatlan emberek viszonyára, mint Heltai. Munkáiban éles társadalmi bírálata és javító szándéka szólalt meg. A szentírás szavaival tiltakozott, küzdött a szegény nép elnyomása ellen, elítélte a fejedelmi önkényuralmat, a földesúri kizsákmányolást és az elnyomás minden nemét. Ráolvasta a fejedelmekre, nemesekre és bírákra a Biblia lesújtó szavait, hogy az Isten igaz és bosszút áll a szegényekért, mert megmondotta: ne bántsátok a szegényeket, mert énhozzám kiáltanak.⁷ Merész hangon támadta az ország urait *Dialógusában*. Amikor Antal kifakad a nemesek ellen, Demeter közbeszól: „Hadd el ezt, jó Antal uram: ne szólj. Mert ha valaki a nemesek közül ezt hallaná: Vaj' mint haragodnéjék érötte: Talán a székbe idézne érötte?” Antal erre azt feleli: „Hadd idézzen: Majd mind el idézik őket az Űristen elejbe. Ott nagyobb harag leszen, és nem használ ott a patvaria... a Jézus Nazarenus mondja ott a szentenciát, a ki mindent tud és mindent lát. A szentlélek meg is jelentette, milyen lesz ez a szenteczia. Mert ezt mondja a szent Pál által 1. Cor. 6. »Tudgyuk nyilván, hogy ezek... a mennyországot nem vészik avagy nem bírják.« Bezzeg rettenetes szentencia ez!”⁸

Kolozsvári papságát és a lutheri reformáció hirdetését nehéz időben kezdte meg. Eperjes város bírójához és tanácsosaihoz intézett levele, melyben indokolja, hogy miért nem mehet Wurmlaki Albert hozzájuk lelkésznek, szemléltető képet nyújt az országos állapotokról: „Felénk oly nagy a félelem a török miatt, hogy jobban szeretnénk előle a föld alá menekülni. Mondják azt is, hogy az ittlevökhöz újabb csapatokat küld a török császár. A sátán is felütötte fejét s ki akarja oltani a közöttünk meggyulladt kis világot. De jó az Isten!”⁹ Heltainak döntő szerepe volt abban, hogy Kolozsvár reformálása minden nehézség ellenére 1556-ban befejezést nyert. Az 1550-es évek közepén a

hitújítás Erdélyben annyira elterjedt, hogy fölénybe került a katolikus egyházzal szemben. A tordai országgyűlés 1557-ben a valóságos helyzetnek megfelelően deklarálhatta, hogy „mindenki azt a hitet követheti, amelyet akar, régi vagy új szertartásokkal, csakhogy az új hit követői ne bántalmazzak a régi hit követőit”.¹⁰

Reformátori munkájával jelentős szerepet játszott az erdélyi magyar nyelvű könyvkiadásban. A nyomtatott betűben felismerte az eszmék terjesztésének és a közvélemény irányításának fontos tényezőjét, ezért karolta fel a könyvkiadás ügyét. A hazai nyomdai lehetőségek a 16. század közepén elég korlátozottak. Az 1528-ban Szebenben és 1538-ban Brassóban alapított szász nyomda csak kis mértékben tudta fedezni a növekvő magyar nyelvű könyvszükségletet. Az erdélyi hitújítás viszont az 1550-es években ott tartott, hogy nemcsak elbírta és be tudta fogadni a könyveket, de fejlődéséhez és megerősödéséhez szüksége volt rájuk. Az állandóan fokozódó könyvkereslet anyagilag kifizetődővé tette az erdélyi magyar protestánsok szolgálatára berendezkedő nyomda felállítását.¹¹ Így létesült 1549—50-ben a kolozsvári nyomda. Alapítója Hoffgreff György volt, erdélyi születésű szász polgár, aki Németországban tanulta a könyvnyomtatás mesterségét. Üzleti vállalkozásába társult be 1550-ben Heltai Gáspár. A nyomda 1552-ig közös volt, 1553-ban csak Heltai, 1554-től 1559-ig Hoffgreff birtokolta, halála után végleg Heltai tulajdonába jutott.¹²

A kolozsvári nyomda szellemi irányítója Heltai volt; kiadványait jórészt maga írta, fordította és szerkesztette. Könyvkiadói politikáját a humanizmus és a reformáció határozta meg. A kor valamennyi szellemi szükségletének kielégítésére törekedett. Különböző tematikájú művei — katekizmusok, bibliafordítás, szertartási könyvek, vallásos elmélkedések, isteni dicsérek és könyörgések, bibliai történetek, oktató mesék, hitvitáról szóló beszámolók, az inkvizíciót leleplező könyv — mind a hitújítás és a protestáns felekezetek szükségleteinek kielégítésére irányultak.

Vallásos kiadványai közül kiemelkedik *bibliafordítása*, ez volt a kolozsvári nyomda legjelentősebb és maradandó értékű vállalkozása. A reformáció elterjedése Erdélyben is megteremtette a feltételeket a szentírás kiadására. Heltai jól látta, hogy anyanyelven szóló Biblia nélkül nincs protestáns vallásos élet. „Egyéb tudomány nélkül üdvözülhetsz, de enélkül soha”, ez a meggyőződés indította a nagy vállalkozásra. A fordítást Heltai és munkatársai végezték: Gyulai István (kolozsvári prédikátor), Vizaknai Gergely és Ozorai Imre (kolozsvári iskola tanítói); később a két utóbbi helyett Egri Lukács (kolozsvári prédikátor) és Szegedi Lajos (dési prédikátor).

Haner feljegyzése szerint a fordítást már 1546-ban megkezdték: „Értesülvén Martinuzzi helytartó 1546-ban arról, hogy Heltai néhány kolozsvári iskolai tanítóval a Bibliát magyarra kezdte fordítani s azt kiadni akarja, a városra, hol az történék, kemény büntetést szabott, s Heltait nyomtatási szándékától elrettentette. A fordítás azonban folyt, de a kiadás csak az üldöző halála után, 1551-ben jöhetett létre.”¹³

A szentírás fordítása és kiadása nem volt folyamatos, 1551—1565 között öt részben jelent meg: 1551-ben Mózes öt könyve, 1552-ben a négy nagy és tizenkét kis próféta könyve, 1560-ban a zsoltárok, 1562-ben a teljes Újszövetség és 1565-ben az Ószövetség történeti könyvei.

Nem jelent meg a Krónikák, Esdrás, Nehémiás, Eszter és Jób könyve. Érdekes, hogy Heltaiék két apokrifus könyvet is felvettek a Bibliába: Jézus, Sirách fia és a Bölcsesség könyvét.

A Heltai-nyomda történetében fordulópontot jelentett Báthory István cenzúra-rendelete 1571-ben, mely kimondta, hogy „ezentúl Erdélyben a könyvnyomtatók bármely régi vagy új író legkisebb könyvét és írását is engedélye s beleegyezése nélkül, a lefoglalás és minden javak elvesztése büntetése alatt kinyomatni, árulni és terjeszteni nem merjék; a főtisztviselők az ily engedély nélkül kiadott könyveket és írásokat bárhol s bárkinél megtalálják, az illetőnek javaival együtt lefoglalni, a büntetés két részét a fejedelemnek beküldeni, harmadát magoknak megtartani ismerjék kötelességüknek.” Ez az ellenreformáció sugallta intézkedés a vallásos kiadványok végét jelentette.

Heltai Gáspár teológiai felfogása az állandó változás, alakulás jeleit mutatja a radikális reformáció irányában, és egyben tükrözi az erdélyi reformáció 1544—1571 közötti differenciálódását. Mint katolikus indult. 1544-től 1559-ig a reformáció luther-melanchtoni irányának volt vezéregyénisége és a szász egyház lelkipásztora. 1559-től 1569-ig a hitújítás helvét-szakramentárius irányát vallotta magáénak. Végző állomása az unitarizmus volt. Az 1550-es évek elején került Dávid Ferenc hatása alá, akiben munkatársat és szellemi vezetőt talált. Féja Géza állapítja meg, hogy „Heltai Gáspárnak a bolygó sorsa adatott. A szellem napjának, Dávid Ferencnek bolygója lett, híven követte merész útját, s utánarebegté nem kevésbé merész hitvallását.”¹⁴ Bárhogy nézzük Heltai életútját, ő mindvégig Isten igazságát kereste és az egységes keresztény anyaszentegyházat szolgálta a „reformáció jegyében”.

Az unitarizmus, az erdélyi reformáció radikális iránya Kolozsvárt, Heltai városában jelentkezett az 1560-as évek második felében. Kezdetére következtethetünk a városi tanács 1565. december 21-i határozatából: „Mivel az Isten ígéje és annak tiszte és őszinte igazsága felől sokan szoktak fecsegni és hamis magyarázatokat adni, akiknek gonoszsága és vakmerősége miatt a prédikátorok is a városban félnek maradni és méltatlankodnak: a város meghatározta, hogy akarki ezt tenni és az Isten ígérével ellenkező véleményeket és hittételeket hirdetni merészkedik, a bíró és szenátorok tudják meg a prédikátortól s szólítsák meg, hogy menjen fel a szószékbe, álljon a közönség elé s vallását hirdesse nyilván és mellette vitatkozzék meg a prédikátorral; és ha vallását a szentírásból meg tudja bizonyítani, jó, ha nem, vagy szószékben előállani nem akar, az ilyent ingre és gatyára vetköztetve a városból űzzék el.”¹⁵ A *Filstich-krónika* feljegyzése szerint Dávid Ferenc 1566. január 20-án kezdte szószékéről hirdetni az unitarizmust.¹⁶

Az új hitújítási irány Heltai és a kolozsvári szász papság kemény ellenállásába ütközött. A teológiai hittételek konfrontációja, a kölcsönös vádaskodások és tagadások elkeseredett küzdelmet váltottak ki a szembenálló felek között. A vallási vitatkozások nem maradtak zárt körben, hanem iskolában, szószéken, a nagy nyilvánosság előtt folytak. A városi tanács 1566. febr. 6-án kénytelen volt foglalkozni az elmérgesedő helyzettel: „Látja a város, hogy a pap urak és prédikátorok vetélykedése és egymás ellen való prédikálása mily rettenetes botrányt okoz, mely mindinkább kimegy a nép közé, aminek eltávoztatására a

város meghatározta, hogy a plébános [Dávid Ferenc] hívassék gyűlésbe s komolyan intessék meg, hogy szűnjenek meg az egymás ellen prédikálástól, s csak azt prédikálják, ami Isten egyházának hasznára s gyarapodására van, és nem okoz botránkozást...¹⁷ Országszerte hasonló jelenségek kísérték a luther—helvét és unitárius reformációi irányok küzdelmét. Nagy Szabó Ferenc krónikájában így számolt be a szellemi forrongásról: „Akkori napokban hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputatiót és pántolódást: falun, városon, étel-ital között, este-reggel, éjjel és nappal, prédikátoroktól a prédikáló székből, sok káromlásokat és mód nélkül való kárpálódásokat a két religio, úgymint a calvinista és ariana religion vallóktól disputálást hallottál volna.”¹⁸ Hasonlóképpen érzékelteti a közhangulatot a *Debreceni disputa* szerzője Czeglédi György kifakadásában: „... a tanulóházban nem ülhetek, úgy fú a sok parasztság rám, és azt kérdik, hol vagyon a szentháromság a Bibliában?”¹⁹

Az erdélyi reformáció fejlődésének sajátos megnyilvánulása volt, hogy városokban, falvakon, udvarházakban, a parasztság, polgárság és haladó szellemű nemesség körében szabadon folyhatott ez a vita.

Heltai a vitákban eleinte részt vett a helvét tanítás mellett, de később visszahúzódott a küzdelemben való aktív részvételtől. Visszavonulását részint betegségével, de főleg hitvitaellenes állásfoglalásával magyarázhatjuk. Meggyőződése volt, hogy a vallási disputa nem mozdítja elő az isteni igazság terjedését. Ugyanakkor türelmes lelkének sehogy sem tetszettek a papság között naponként megújuló viták. Ezért kerülte a vitatkozást, „ámbar igen sokan ezt nekem mintegy félenkségnek, hibának róják fel“, állapította meg őszintén Heltai.

Az unitárius reformáció elleni tiltakozását prédikatori állásáról való lemondással fejezte ki. Példáját szász prédikátor társai is követték. Lemondásuk lelki válságot idézett elő a hívek körében. Éveken át harcolt a városi tanács, hogy Heltait és társait állásukban visszatartsa és szolgálatuk folytatására bírja. Első ilyen intézkedéssel az 1566. febr. 6-i ülés jegyzőkönyvében találkozunk: „Végezték tovább, hogy szóljanak Gáspár [Heltai] és Titus Mihály uraknak és a plébános úrnak is, és tartsák meg őket prédikálás végett eddigi fizetésükkkel.“ Május 4-én hasonló értelemben határoznak: „... a plébános kérésére ismét végezték, hogy Mihály prédikátort és a többi szász prédikátorokat is a király ciőtt tett hitvallásban és megegyezésben tartsák meg és biztosítsák; de hagyják meg nekik, hogy a plébános úrnak a tartozó tiszteletet adják meg, s egyik a másikat a szószékből ne vagdalja, de ha valamelyiknek közülök Istentől valami új kijelentetik, arról ne vetélkedjenek a hívek előtt a templomban, hanem menjenek külön valamely házba, s ott értekezzenek felőle...”²⁰ A június 8-i végzés kimondja, hogy „Titus Mihály és Gáspár [Heltai] urakat a polgár urak innen ne küldjék el, ne is engedjék elmenni, de hivatalukban tartsák meg. Mindazáltal minthogy a felsőbbeknek és a nyilvános superintendenseknek a többi papok és Isten szolgálói az Isten tudományában és igazságában engedelmeskedni tartoznak: ez okáért Mihály úr és a többiek által, a plébános úrnak méltósága szerint engedelmességet és tiszteletet tartoznak mutatni, és az artikulusok ellen ne prédikáljanak, de legyenek csendesek. Azonban a város reméli, hogy az Isten az ő szívüket szent Lelke által az ő igéje és az üdv teljes igazsága iránt fel

fogja világosítani...²¹ A június 11-i határozat kimondja, hogy: „A százférfiak (centumpáterek) mind a plébánost, mind a prédikátorokat hívasák be, s szép szóval serkentsék, hogy egymás közt békében legyenek, egyik a másikat beszédébe ne vagdalja, s a szenátorok minél jobban lehet velök egyezzenek meg, és tartsák meg őket prédikálás végett, ne okozzanak a városnak és öfelségének több gondot.”²²

A sáfár polgárok 1567. évi számadásainak egyik tételéből — „1567. mikor Heltai uram szolgálatát félévig elhagyta volt, hátrálékban maradt 50 for. Azon évben ebből fizetésében kiadatott 8 for., elmaradt 42 for...”²³ — kitűnik, hogy a tanács ismételt felhívásának engedve Heltai egy ideig prédikátori állását betöltötte. A tanács szükségét látta, hogy az istentisztelet rendszeres megtartásának biztosításáért és feltehetőleg az unitárius reformáció erősödésének hatása alatt, 1568. jan. 2-án a következő végzést hozza: „Gondoskodni akarván a százférfiak az Isten igéjének a templomban hirdetéséről, meghatározták, hogy két magyar nyelvű prédikátort fogadjanak, annak, akit közelebb a plébános úr ajánlott volt, adassék 100 forint, István úrnak, aki társa munkájában osztozzék, szintén százat... azt is végezték, hogy a szenátor urak hívasák össze a szász prédikátorokat, s amit eddig Gáspár [Heltai] uram kapott, mivel ő tudományban nem egyez meg és a tanítás tisztéről lemondott, adják a két prédikátornak.”²⁴ Ez a végzés veszélyes Dávid Ferenc-ellenes hangulatot váltott ki: „Mivel némelyek megátalkodott vakmerő elhatározásból a plébánost és követőit halállal fenyegették s azt mondogatták, hogy két pártra szakadnak, és harcot indítanak ellene: a bíró azoknak, akik ilyeneket hánytorgattak, járjon végeére, nyomozza ki és büntesse meg”²⁵ — határozta el a tanács 1568. február 6-án.

A március 11-i tanácsülés Heltait és társait ismételten felszólította szolgálatuk folytatására: „Nem akarván a város, hogy a templom isteni tisztelet és papi szent szolgálat nélkül maradjon, meghatározták, hogy még egyszer intsek meg Heltai Gáspár uramat prédikátori tiszte folytatására, amit ha visszautasít, azonnal hívják Eppel János fiát. Azonban Titus urat is intsek meg, hogy ha meggyógyul, jöjjön vissza, ha nem gyógyul meg s nem jöhet vissza, szóljanak a plébánossal, hogy helyette rendeljen tudós prédikátort a magyaroknak, hasonlóképpen káplánt.”²⁶ Úgy látszik, Heltai most is vonakodott, mert a tanács június 17-én harmadszor is meghatározta: „a szenátorok szóljanak Gáspár úrral, hogy prédikáljon, ne szűnjék meg hivatalától.”²⁷

Az előszóval és irodalmilag folytatott nagy hitviták sora 1566-ban indult meg. Jelentőségében kiemelkedik a gyulafehérvári és váradi disputáció, melyen Heltai is részt vett.

A gyulafehérvári második hitvita a szentháromság dogmájáról 1568. márc. 8—17. napjain folyt le (latin nyelven) János Zsigmond fejedelem és udvara előtt a „katolikus” (Méliuszék) és „evangélikus” (Dávidék) hit lelkészei között. A vita bírójául 4—4 lelkészt jelöltek ki, katolikus részről Hebler Mátyás, Károlyi Sebestyén, *Heltai Gáspár* és Szigeti Miklós, evangélikus részről Szegedi Lajos, Csázmai István, Sztárai Miklós és Karádi Pál személyében. Jegyzők voltak: Synnig János, Fejérvári Márton, Ováry Benedek és Wagner György. A vita jegyzőkönyvét mindkét fél kiadta. Először Dávid Ferenc tette közzé Gyulafehérvárt 1568-ban *Brevis enarratio*²⁸ címen. A beszámoló „Fran-

ciscus Davidis, Melius, Blandrata, Basilius, Czeglédus, Petrus Caroli, Demetrius Hugnadinus, Paulus Julensis, Laurentius Parvus, Paulus Thurius és Andreas Sandor" felszólalásait, érveléseit írja le unitárius szemszögből. Az unitárius kiadványt követte még abban az évben a vita evangélikus-református jegyzőkönyve is, melyet Méliusz felkérésére Heltai szerkesztett a „katolikus” fél szemszögéből és adott ki Kolozsvárt 1568 második felében *Disputatio*²⁹ cím alatt. Zoványi Jenő egy 16. századbeli adat alapján feltételezi, hogy Méliusz Péter, elégedetlen lévén Heltai munkájával, 1569—1570 között ő maga is kiadott egy református beszámolót a hitvitáról. Mivel mindkét kiadvány ugyanazon jegyzőkönyv alapján készült, a felszólalásokat mind Dávid, mind Heltai majdnem szóról szóra egyezőleg adják. Heltainál a disputa leírása azonban valamivel részletesebb.

Heltai betegsége miatt csak az első háromnapos vitatkozásra vett részt. A beszámolójában hangoztatja ugyan, hogy mindkét fél felszólalásait hűségesen feljegyezte és változtatás nélkül adta közre, pártosságát mégis kitűnik a disputa leírásában. A vita 3. napján Heltai figyelmeztette Dávid Ferencet nézeteinek rövidebb kifejtésére: „Ferenc uram, tiszteld természetét szerint figyelmeztetni kívánlak, hogy ennek az elrendelt vitatkozásnak az okait mérlegeljed. Nem azért vagyunk itt, hogy a hosszadalmas szónoklataidat hallgassuk. Sokaknak a lelkiismerete remeg a vallásbeli zavar miatt, és végtelen nyugtalanságban töpreng. Hogy tehát ezek orvosoltassanak és Isten igazságában megerősödhesse, azon kell fáradozni, hogy mellőzve a szószaporításokat, csak a szükséges és hasznos dolgokat említsétek és tárgyaljátok.” Dávid Ferenc így replikázott: „Mit tehetek én? Nem az én hibám, hogy ilyen heves feleselésekig jutottunk. Olvan vitatkozót választottatok, aki a bizonyítások igazságos rendjét mellőzi, sok szűkségtelen dologban elkalandoz, és haszontalan bőbeszédűséggel hiába pazarolja az időt.” Heltai felelete: „Ha a te szavadra, Ferenc úr, meg is engedjük, hogy Méliusz rend nélkül és bőbeszédűleg adta elé a dolgot, nem illik, hogy példáját te is kövesd, sőt inkább mesternek kell magad bizonyítanod, s amit ő túl bőven, de rendetlenül adott elő, helyes rendbe összevonnod, elrendezned és mindenre módszeresen felelned kellene, hogy mind bölcsességed, mind tanításod köztetszést nyerjen.”³⁰ A jegyzőkönyvből viszont kitűnik, hogy Méliusz sokkal hosszabb beszédeket mondott, de őt a bírók közül senki sem figyelmeztette.

Heltai beszámolójában szembeűnő Blandrata György kisebbitése. A negyedik napon Czeglédi György az Isten Fiának örökkévalóságáról szóló vitában sarokba szorította Blandratát, aki végűl is bevallotta, hogy „ő nem teológus, hanem orvos”. Erre a katolikus fél képviselői szidalmazták, hogy a saját hivatásával nem elégedvén meg, olyan dolgokba ártotta magát, amelyekről nincs tökéletes tudása. A vita kilencedik napján a fejedelem felszólította Blandratát, hogy adja elő véleményűt János evangéliuma I. részének magyarázatáról. Blandrata így válaszolt: „Van Bázelen egy barátom, aki János evangéliumának ezt a fejezetűt nekem elbeszélte; ezt a magyarázatot előadhatom. Ami pedig reám vonatkozik, én nem tudom, és nem is magyarázhatom meg azt, mert rekedtségben szenvedek, s aztán nem vagyok teológiai doktor, hanem orvos.” Károlyi Sebestyén így replikázott: „Ha nem vagy

teológiai doktor, micsoda lélek indított téged, hogy mesterséged és hivatásod határait túllépjed? A felséges fejedelem egész udvara tanúm, hogy te mindkét hivatással kérkedtél, ti. hogy testnek és léleknek doktora vagy.”³¹ Az ellenfél megkülönböztetésére utal, hogy Heltai a „katolikus” fél beszédeit ciceró, az unitáriusokét pedig a nehezen olvasható petít betűvel nyomatta ki. Érdekes, hogy a hitvita unitárius jegyzőkönyvében nem találunk említést a bírák kijelöléséről, Heltai figyelmeztetéséről és Blandrata vereségéről; mindkét fél beszédeit viszont egyforma betűtípussal közli.

A gyulafehérvári hitvita egymás meggyőzése szempontjából bár eredménytelenül ért véget, mégis az unitárius reformáció megerősödését segítette elő. A fejedelem és vele az uralkodó osztály számos tagja az unitarizmus oldalára állott; megélnékvált a vitairatok kiadása és az unitárius tanok terjesztése.

Heltai a gyulafehérvári hitvita után is fenntartotta lemondását. Erre enged következtetni az 1568 második felében kiadott gyulafehérvári disputa jegyzőkönyvének előszava, melyben így nevezi magát: „Heltai Gáspár egykor a kolozsvári egyház lelkipásztora és szolgája, most pedig annak a városnak és Krisztus katolikus egyházának polgára.” A váradi hitvitán viszont, mely 1569. okt. 20—25. napjain volt, Heltai Gáspár „kolozsvári prédikátor” mint az unitarizmus híve jelent meg.

A váradi dispután az unitárius tanítást Dávid Ferenc, a „királynak prédikátora” képviselte a Méliusz Péter „debreceni plébánus” vezette reformátusokkal szemben. Jelen volt János Zsigmond fejedelem, és tanácsosa, Bekes Gáspár elnökölt. Vitatkozók voltak Dávid részéről: Bocskai György, *Heltai Gáspár*, Kozárvári Pál, Basilius István, Vásárhelyi Ambrus, Sasvári Gergely, Kraccer György; Méliusz részéről: Radics (Károlyi) Gáspár, Erdődi Gáspár, Károlyi Péter, Thuri (Farkas) Pál, Czeglédi György, Tordai Ádám és Hellopeus Bálint.

A vita tárgyát most is a háromság képezte, különös tekintettel Krisztus istenségére. A hatnapos disputáról csak az unitáriusok adtak ki beszámolót Dávid Ferenc szerkesztésében. A könyv 1570-ben jelent meg a Heltai-nyomdában *Az váradi disputacionac [...] elő számlalás-sa*³² cím alatt.

Heltai a tulajdonképpeni teológiai vitában nem vett részt. Mindössze négyszer szólalt fel, akkor is ügyrendi kérdésekben. Az első nap Czeglédi Györgyöt figyelmeztette: „Mutasd meg, micsoda különbség van a ti vallásotok között az egy Isten felől és a pápisták között. Mert ha ezt megmondjátok, [Dávid] Ferenc uram választ teszen kérdésedre.” A második napi felszólalásában a vitatkozókat kérte: „Szerető uraim, meg kellene gondolnunk, miért gyúltunk ide, tudniillik, hogy az Isten igazságát keressük és tanuljuk... hogy lelkünkben épülünk és csendesülünk, mind a szegény községért, kinek pásztorai vagyunk, hogy az megépüljön és kétségben ne bolyogjon alá s fel, hanem megcsendesüljön. Mit veszekedünk hiába és mit versengünk azon, hogy ha az angyal teremtő avagy teremtetlen? Nem ez a kérdés, hanem ez: Hogy ha egy-e az Isten? És ha ez egy Isten a mi Urunk Jézus Krisztusnak szent Atyja-e, avagy a ti háromságotoknak három személye egyszer-smind? Ettől függ a disputáció és vetélkedés. Ezt kellene bizonyítanotok.” Ezt követte a Károlyi Péterhez intézett felhívása: „Miérthogy az

Isten az ő helytartóját, a mi kegyelmes fejedelmünket ide közénkbe adta és itt jelen van, ha szín'e a disputációt elvégeztük volna is, mégis őfelsége kívánságának ebben engednünk kellene. Miérthogy ez okáért őfelsége kívánja, mi is mindannyian kívánjuk, hogy megmagyarázd, ki legyen az Istennek fia, a Krisztus." Harmadik napi felszólalásában a vitatkozókat intette: „Jó uraim és szerelmes atyámfiai, mit használtok efféle versengéssel? Jobb volna írás szerint megbizonyítanotok, hogy a mi urunk Krisztus Jézus az első világ teremtője legyen, hogy nem mint erről vetélkednétek, miképpen békéltetnek meg az angyalok az Istennel: mert a volna a fő és szükséges dolog.”³³

A váradi hitvita eldöntetlen maradt. A protestáns felekezetek elválasztó vonalai annyira megmerevedtek, hogy a vallási egységet vita által többé nem lehetett létrehozni. A disputáció eredményét az unitáriusok is óvatosan így foglalták össze kiadványuk előszavában: „Elég minékünk ... hogy a tűz ég és nagy sokakban az igazság szikrái gerjedeznek ... Örömet e világnak tisztességét és annak ítélete szerint való győzedelmet megengedjük az ellenkező félnek, csak hogy mi láthassuk, miképpen (hála Istennek) látjuk is, hogy az ő igazsága előmegyen naponkét ...”

Heltai nem kényszerből vagy érdekből követte Dávid Ferencet, hanem meggyőződésből, melyre humanista és bibliacentrikus gondolkozásával, hosszú vizsgálódás és lelki küzdelem által jutott. Teológiai felfogásának fejlődésében határkövet jelent a gyulafehérvári hitvita jegyzőkönyvének bevezetőjében található kijelentése: „Ami pedig magára az ügyre vonatkozik, amelyről a vitatkozás folyik, semmit sem mondok, csupán csak azt vallom meg nyíltan, hogy én meggyőződés szerint a katolikus félhez vagyok közelebb. Amde amikben az én lelkiismeretem minden tekintetben megnyugszik, azt akkor fogom nyilván kijelenteni, mikor a jóságos és magasságos Isten segítségével a más országokból való tudósok véleményeit is megláttam. És ha azoknak a szentírásból való világos döntése következtében a viszálykodás csomói elvágatnak, én a legnagyobb örömmel fogok hallgatni. De bár csak mindenek rövidesen nyilvánosságra jutnának, hogy mindenek — Istennek dicsőségére s a mi üdvösségünkre — kellemes nyugodtságban és egyetértésben legyenek végezhetőek!”³⁴

A nyilatkozatban sokan teológiai hezitációt véltek felfedezni, holott Heltai nem tett mást, mint kinyilvánította hitét a szentírás feltétlen tekintélyében és a szabad vizsgálódásban. Ez az elvi jelentőségű állásfoglalás viszont már határozott lépés az unitarizmus felé. Végző döntéséről őszintén, minden fenntartás nélkül számol be a gyulafehérvári disputációról szóló műve új előszavában. Heltai, a takarékos és gyűjtő polgár az 1568-ban, református szemszögből készült munkáját, melynek nagy része áttérésekor még eladatlan volt, hogy ne károsodjék, 1570-ben új címlappal és unitárius előszóval látva elhozta újra forgalomba. A munka szövege, beosztása és szedése az első ív kivételével azonos az 1568-i kiadással. Az új előszóból szükségesnek tartjuk közölni az alábbiakat: „Ismeretes előttetek jeles férfiak és tisztelendő atyafiak az Úrban Pál apostolnak a zsoltaírból vett tanúbizonyossága, melyben így szól: »Hittem, és azért szóltam.« Ugyanezt kell nekem is mondanom: »Hittem és azért kénytelen vagyok szólani.« De sóhajtozással és szívem igaz fájdalomával szólok. Mert nagy irtózat-

tal es szégyenérzettel tölti el lelkemet azokra a vaskos tévedésekre való visszaemlékezés, amelyekbe néhány évvel ezelőtt — midőn először tettem közzé ezt a hitvitát — belesodródva ingadoztam... Mert azokban így írtam; amikben az én lelkiismeretem megnyugodhat és amiktől végül is visszaretten: azt a jóságos nagy Isten kegyelmével nyilvánosan ki fogom jelenteni akkor, amikor más országokból a tudósabbak véleményeit megláttam.

Ezeket írtam ott. Dicsőség a jóságos nagy Istennek, hogy a leg-tudósabb férfiakkal véleményei, mint Martinus Borrhaus vagy Cellarius, Wolfgang Capito, Rotterdami Erasmus és sok más jámbor és igen tudós lengyelországbeli atyafiakkal is a véleményei, ennek a vizálynak összes nehéz csomóit a szentírás összhangjával elvágták.

Most tehát Isten és az összes angyalai előtt, valamint az ő és egész egyháza előtt vallom, hogy a szentírással összhangban meggyőződtem lelkiismeretemben, hogy azoknak tanítása, akiket a hitvita első kiadásában az »újítók« névvel jelöltem (mert botorul és esztelen vakmerőséggel akkor is sötétségben lévén, nem szégyelltem őket eretnekeknek és káromlóknak hirdetni), Isten szent és győzhetetlen igazsága, mely a prófétái és apostoli iratokban alaposan ki van fejtve, ennek az egynek [Isten] igaz ismeretében áll az egyedüli örök üdvösség; ezt nyíltan és ünnepélyesen vallom és állítom.

Amennyire tehetem, ebben az én öregkori gyöngeségemben, hálát adok az Istennek a mi Urunk Jézus Krisztus Atyjának, aki rajtam megkönyörülvén, a pusztulás lernai tavából saját lelke vezetésével kiragadott; én Istenem, erősítsd meg, amit bennünk munkáltál a te szent templomodért, amely a vak és hálátlan világ számára ismeretlen.

És nektek, Isten előtt kedves férfiak és tisztelendő atyafiak, különösen neked Blandrata György doktor és Dávid Ferenc uram teljes szívemből szintén hálát adok, hogy az Úrban való erős hitetekkel tekintetbe vettétek gyöngeségemet és tudatlanságomat, amíg eljön a könyörület ideje. A jóság kútforrása azon a napon fizesse meg jóságokat! Amen.³⁵

Heltai vallomása forrásértékű beszámoló az unitárizmushoz való csatlakozásáról, melynek hitelességét és igazságát nincs alapunk kétségbevonni. Az áttérés pontos idejét nem ismerjük. Heltai és kortársai erre nézve pontos adatot nem hagytak hátra. Az unitárius történetírás Uzoni-Fosztó állítását vette át, mely szerint Heltai 1568-ban, közvetlenül a gyulafehérvári második hitvita után lett unitárius. Az irodalomtörténet és a református egyháztörténetírók ezzel szemben 1568, illetve 1569 első felére teszik az áttérés idejét.³⁶ A rendelkezésünkre álló adatok mindenesetre azt mutatják, hogy Heltai 1568 első felében még református. A gyulafehérvári második hitvitán Méliuszék oldalán vesz részt. Ezt követően a városi tanács jún. 17-i ülésében ismételen prédikatori szolgálatának folytatására szólítja fel. A *Disputációját* 1568-ban még úgy publikálja mint „*Heltai Gáspár, egykor a kolozsvári egyház lelkipásztora és szolgája*, most pedig annak a városnak és Krisztus katolikus egyházának polgára.” Ez a munkája Dávid Ferenc *Brevis enarratiója* után jelent meg, erre utal Méliuszéknek Heltaihoz intézett levele, melyben arra kéri, hogy a fehérvári disputának az unitáriusok által megváltoztatva kiadott iratait eredeti formájában nyomtassa ki. Máskülönben is Heltai művének tartalma, teológiai

pártállása minden kétséget kizáróan igazolja, hogy a szerző ekkor még nem unitárius. A sáfár polgárok számadásainak egyik, 1569. tételéből — „1569. ismét meghivatván [Heltai] szolgálatra 50 for. évi fizetéssel, megfizettek belőle 25 frtot, elmaradt 25 for.”³⁷ — viszont kitérnek, hogy Heltai 1569-ben már vállalta és betöltötte prédikatori hivatalát. A további számadási bejegyzések igazolják, hogy 1570 és 1571-ben is megkapta a prédikatori fizetést. A prédikatori tisztség betöltése az unitárius reformáció szellemi központjában csak azt jelentheti, hogy Heltai teológiai állásfoglalása radikálisan megváltozott. Mindezek arra engednek következtetni, hogy áttérésének idejét legkorábban 1568 végére, legkésőbb pedig 1569 első hónapjára tegyük.

Heltai Gáspár 1569-től az unitárius reformáció vezető egyéniségei közé számított, aki nemcsak prédikatori, hanem könyvkiadó és írói minőségében is hathatósan támogatta az unitarizmus ügyét.

1568-ig csak a gyulafehérvári fejedelmi nyomda állott Dávid Ferencék rendelkezésére, itt adták ki minden kiadványukat. 1569-től már a Heltai-nyomda is szolgálta az unitárius könyvkiadást. Jellemző a kolozsvári nyomda vallási pártállására, hogy 1566—1568 között, eltekintve az 1566-ban kiadott alig unitárius színezetű református katekizmustól és hittételektől³⁸, egyetlenegy unitárius munkát sem adott ki. Ezzel szemben az 1569—1571-es években Báthory István cenzúra-rendeletéig 12 unitárius munkát publikált, éspedig: 1569-ben egyet, 1570-ben 8-at és 1571-ben hármat.³⁹ Ezek közül különös figyelmet érdemel az 1570-ben megjelent *Háló*⁴⁰ c. munka, mely a váradi vita utáni polemikus irodalom egyik legolvasottabb alkotása. Szerzője Reginaldus Gonsalvius Montanus spanyol domonkos szerzetes, aki egyházából kilépve írta meg a spanyol inkvizícióról szóló értekezését *Sanctae inquisitionis hispanicae artes*⁴¹ címen. A könyv Európában nagy feltűnést keltett, és hamar népszerűvé vált, főleg a protestánsok között, úgyhogy megjelenése után egy évvel, 1568-ban már lefordították angol nyelvre, 1569-ben pedig hollandra és németre. Ezt követte 1570-ben a magyar fordítás a fordító és kiadó nevének feltüntetése nélkül.

Károlyi Péter váradi református prédikátor *Az egy igaz Isten*⁴² c. munkájában a *Háló* bevezetésének háromsággellessé állításait cáfolva több ízben Heltait mondja azok szerzőjéül: „Egy Midas, ki nevét eltitkolta, az ő levelében, melyet az Hispanica inquisitio eleiben írt, amit magyarra fordított...”⁴³ Heltai szerzőségét állítja Kénosi Tőzsér János is, aki azt írja, hogy Károlyi Péternek 1570-ben kiadott hat prédikációja közül az ötödik Heltainak a *Háló*hoz írott előljáró beszédét cáfolja.⁴⁴ Trocsányi Zoltán és Horváth János megállapítása szerint is a fordítás stílusa, színes, ötletes és könnyed nyelve feltétlenül Heltaira vall.⁴⁵ A nyomtatás külseje és a betűtípusok azt bizonyítják, hogy a könyv a Heltai-nyomda terméke.

A munka eredeti címét Heltai változtatta találóan *Háló*ra. A szakirodalom *Hispaniai vadászság* címen is emlegeti, minthogy lapjai tejére ez van fejcímül nyomtatva.

A *Háló* előljáró beszédében Heltai azt állítja, hogy Gonsalvius művét János Zsigmond kívánságára fordította le.

A *Háló* nem annyira fordítás, mint inkább átdolgozás. A helyi viszonyokhoz alkalmazott rövid kivonatnak lehet nevezni „szabad átdolgozásban, mérges reflexiókkal és szemléletes leírásokkal érdekesítve.”⁴⁶

A *Háló* két részből áll: a spanyol inkvizíció ismertetése és egy terjedelmes előljáró és záró beszéd.

Az első rész 14 fejezetben részletesen leírja, hogyan törekednek elfojtani Spanyolországban a reformáció terjedését, a spanyol inkvizítorok milyen embertelen módszerekkel kerítik „hálójuk”-ba, azaz inkvizíciós perbe a hitújítás híveit, hogyan kínozzák, fosztják ki és ölik meg. Heltai ezt a spanyol érdekeltségű eseményt önálló kiegészítéssel (pl. az 1538. évi segesvári hitvita leírása, mely a hazai egyháztörténet szempontjából forrásértékkel bír) és az erdélyi viszonyokra való alkalmazással érdekessé tette, és unitárius szellemű hitvitázó munkává formálta át. A spanyol szerző sértő, gyűlölködő kifejezéseit nemcsak átvette, hanem szenvedélyes hangú megjegyzéseivel és leírásaival még fokozta a munka polemikus hangvételt. Hogy a fejedelem elérte célját s a könyvet sokan olvasták, az már Heltai érdeme is, aki vonzó, szemléletes stílusban ültette át magyar nyelvre az amúgy is érdekfeszítő tárgyat.

A *Háló* eredeti előszavát (a spanyol inkvizíció eredetével és történetével foglalkozik) helyettesítő terjedelmes előljáró beszéd Heltai új reformátori álláspontjának egyik első és eredeti megnyilatkozása. A könyvnek ez a része egy önálló és hatásos hitvitázó értekezés, mely unitárius álláspontból vitatkozik a szentháromság dogmáján.

Az előljáró beszéd első felében Heltai részletesen fejtegeti a háromságot cáfoló érveket. A polemikus irodalom nyelvén támadja a háromság híveit, és hirdeti velük szemben az unitárius tanítás igazságát. Érvelésének alapja és legfőbb tekintélye a szentírás.

Heltai az egyházi szolgák: püspökök, pásztorok, prédikátorok, lelkészek, mesterek hivatását abban látja, hogy „védelmezzék az igaz vallást az ördög hazugsága, csalárd tudománya és mindenféle veszedelmes szerzése ellen. Hogy a szegény keresztény gyülekezet tévelygésbe ne essék, és az ő áldott szent fiának igaz ismeretétől meg ne foszthatnák.”

Az előljáró beszéd második felében „Az igaz keresztény vallás” címen Heltai hitvallását találjuk, melynek hangvétele és teológiai alapállása unitárius. A hitvallás tömör és könnyen érthető formában foglalja össze a keresztény vallás tanítását Istenről, Jézusról és a Szentlélekről. Az Istenről szóló vallástételt röviden tárgyalja, ezzel szemben feltűnő részletességgel szól Jézusról és a Szentlélekről. A hitvallás következetesen biblikus. Már a bevezető mondatában ott találjuk azt az elvi jelentőségű állásfoglalást, hogy a keresztények „úgy hiszik és vallják azokat [ti. vallástételeket], mint az Isten lelke megtanította őket a szentírásban”. De kifejezést nyert a Biblia tekintélye a hitvallás befejező részében is: „Ez az egy Atya Istennek és az ő szent fiának, a Jézus Krisztusnak és a szent Léleknek a szentírásból való igaz ismerete.”

A hitvallás az 1560-as évek végének unitarizmusát tükrözi. Alapvétele Isten egysége. Jézus az egy Isten fia, aki szent Lélektől fogantatott és szűz Máriától született. Az Atya Isten a szent Lélek által istenségének teljességét adta át neki, s ezáltal Krisztussá és Úrrá tette. Ő az új világ teremtője, a hívek közbenjárója, főpapja és szószólója.

Az Atya Isten parancsolatából Krisztust a hívek imádják és tisztelik, és minden jót, testieket és lelkieket, kérnek és várnak tőle. A bennevaló hitben üdvözülnek és örök életet vesznek. A szent Lélek Isten mindenható ereje, mely először megnyilatkozott a teremtésben és megtartásban, másodszor a bűnből megtérítette és újonnan szülte, halottakat támasztott, betegeket gyógyított, ördögöket űzött, és ő maga is halottaiból feltámasztott. Isten tehát az ő szent Lelkével választottait megtéríti, megvilágosítja, tanítja és minden szent cselekedetre indítja. A szent Lélek tesz tanúbizonyságot rólunk, hogy Isten fiai vagyunk és a mennyei örökség örökösei.

Heltai konfessziója időben *Az váradj disputacionac elő számlalássá* c. munkában közölt hitvalláshoz áll legközelebb.

János Zsigmond azzal az indoklással, hogy „az ellenkező fél (ti. Méliuszék) csak tétováz és az igazság kijelentésére nem igyekszik“, okt. 25-én a váradj vitának véget vetett. A disputa váratlan bezárása lehetetlenné tette, hogy Dávid Ferenc feleljen Méliusz utolsó felszólására és előadhassa a maga hitvallását. Ezért kénytelen volt hitvallását a váradj disputációról szóló műve végén publikálni „Az egy Atya Istenről és az ő Fiáról, a Jézus Krisztusról és a Szent Lélekről való rövid vallás, a prófétáknak és az apostoloknak írások szerint“ cím alatt.

A két hittvallás összehasonlításából kitűnik, hogy a *Hálóban* közölt szöveg nem a Heltai eredeti alkotása, hanem a Dávid Ferenc-i konfessziónak lerövidített, majdnem szó szerinti átvétele. A forrás megjelölését nem tartotta szükségesnek, mivel egy jól ismert, az unitáriusok többsége által vallott hitvallást vett át. Heltai jóhiszeműleg járt el, midőn „Az igaz keresztény vallás“-ban egy közös konfesszió szövegét adta közre, mely Dávid Ferenc állítása szerint „az atyánkfiainak is valása“.

Heltai mellőzi a Dávid Ferenc-i konfesszió hitvitázó állításait. Hitvallása nem a disputa résztvevőihez szól, hanem az olvasók táborához. Nem polemizál, hanem a szentírás segítségével meggyőzni akar az „igaz keresztény vallás“ felől. Ennek igazságát és hitelességét kívánja alátámasztani a befejező rész: „És eképpen hittének és vallást töttenek mind a szent pátriárhák, mind a próféták, mind Keresztelő János, mind a mi Urunk Jézus Krisztus az ő szent apostolaival egyetemben.“⁴⁷

A *Háló* mint a 16. század egyik legolvasottabb könyve az unitárius eszmék hatékony népszerűsítőjének és terjesztőjének bizonyult. Ezzel szolgálta Heltai az unitarizmus ügyét.

A szokatlanul éles és gúnyolódó hangú vitairat szenvedélyes irodalmi polémiát váltott ki. Az ellenfél részéről elsőnek Károlyi Péter váradj református prédikátor felelt. *Az egy igaz Istenről* és *A halálról*⁴⁸ c. műveiben a század hitvitázó irodalmának hangján válaszolt a *Háló* névtelen fordítójának. A volt hitsorsost szenvedélyes hangon támadta, és azt állította róla, hogy „erősen tolja a taligát Dávid Ferenc után“. Katolikus részről Telegdi Miklós felelt *Rövid írás*⁴⁹ c. vitairatában. A vitairatokra Heltai már nem válaszolhatott. A fejedelem cenzúra-rendelete elnémitotta az unitárius írókat. Ő is elhallgatott, 1571 után már csak világi irodalommal foglalkozott, vallásos munkát többé nem publikált.

Heltai Gáspár önmagára is vonatkoztatta, hogy a „predikátorok olyanok, mint a gyertyák. Azok égnek és világosságot adnak mindenknek, és mindenknek használnak; de azonközben megemésztenek önmaguk.”⁵⁰ Így halt meg ő is 1574 őszén⁵¹ a művelődés szolgálatában, Bonfini krónikájának kiadása közben. Életműve, melyben önmagát hagyta reánk, beleépült a hazai protestantizmus történetébe. Isten és népének sokrétű szolgálatát követésére indító példaként áll az utókor előtt. Halála 400. éves évfordulóján az erdélyi reformátor és a haladó értelmiség kiváló képviselője előtt hálával rója le kegyeletét az uni-táriusság.

DR. ERDŐ JÁNOS

JEGYZETEK

¹ A részegség és tobzódás ellen írt (1552) dialógusának Kendi Antalhoz intézett ajánlásában azt írja, hogy „anyanyelve szász” és a magyar nyelvet csak tizenhat év óta (1536) tanulja.

² Borbély István: Heltai Gáspár. Bpest, 1907. 6; Sebesi Pál: A Heltai-nemzetség. KerMagv Kolozsvár, 1974: 28.

³ Chronica az magyarocnak dolgairól. (Colosvarot 1575 Heltaj Gasparne.) Szövegkiadásai: Bp. 1943- és 1973-ban.

⁴ „Eodem anno (1543) Gasparus Heltanus Wittenbergam adivit, suadente plurimum M. Johanne Hontero, epistolas M. Martino Luthero et Philippo Melanchtonio allaturas.” Album Oltardianum Trauschenfels: Deutsche Fundgruben. 13.

⁵ Egyháztörténelmi emlékek a hitújítás korából IV. k. Szerk. Karácsonyi J. és Kollányi F., Bpest, 1909. 593.

⁶ Enyedi Wolfhard Adorján plébános, püspöki vikárius helyét foglalta el, aki 1544. febr. 13-án halt meg. Lásd Jakab Elek: Kolozsvár története II., Bpest, 1888. 21—30. A Filstich-krónika feljegyzéséből — „1555. okt. 6-án Dávid Ferencet, Dávid varga fiát, pappá választják és okt. 6-án először prédikált” (KerMagv 1972:202) — arra lehet következtetni, hogy Heltai 1555-ben lemondott plébánosi tisztségéről; ezzel szemben az 1557. június 29-i városi tanács jegyzőkönyve Heltai Gáspárt mint plébánost említi. Az 1557. jún. 13-án tartott kolozsvári zsinaton viszont a hitvallást Dávid Ferenc mint „kolozsvári pap, az erdélyi magyar eklézsia superintendense” írta alá, Heltai pedig mint a „kolozsvári eklézsia seniora”.

⁷ Heltai LIX. fabulájának értelme. Imre Lajos kiadásában 132—133.

⁸ Uo. 12a és -b.

⁹ Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez II. k., Bpest, 1888. 6—7.

¹⁰ Erdélyi országgyűlési emlékek II. k., Bpest, 1876. 78.

¹¹ Jakó Zsigmond: Könyv és könyvtár művelődésünkben. Korunk, Kolozsvár, 1972. 1.

¹² Pirnát Antal—Végh Ferenc: Új adatok Heltai Gáspárról. ITK 1956: 66—74.

¹³ Haner Georg: Historia Ecclesiarum Transsylvanicarum. Frankfurt, 1694.

¹⁴ Fėja Géza: Régi magyarság. A magyar irodalom története a legrégebb időktől 1772-ig. Bp., 1941. 104.

¹⁵ Jakab Elek: Kolozsvár története II. k., Bpest, 1888. 178.

¹⁶ KerMagv 1972:202.

¹⁷ Jakab E.: I. m. 173.

¹⁸ Erdélyi Történelmi Adatok I. k., Kolozsvár, 1855. 29.

¹⁹ Esze Tamás: A debreceni disputa. Studia et Acta Ecclesiastica II. k., Bpest, 1967. 433—472.

²⁰ Jakab E.: I. m. 173—174.

²¹ Uo.: 174.

²² Uo.: 174.

²³ Uo.: 175—176.

²⁴ Uo.: 174—175.

²⁵ Uo.: 175.

²⁶ Uo.: 175.

²⁷ Uo.: 175.

²⁸ Brevis enarratio disputationis Albanæ de Deo trino et Christo duplici cõram serenissimo principe et tota ecclesia decem diebus habita anno domini MDLXVIII. 8. Martij. Albae Iuliae MDLXVIII vidua Raphaelis Hoffhalterii.

²⁹ Disputatio in causa sacrasanctæ et semper benedictæ Trinitatis, indicatione sereniss. principis etc. inter novatores d. Georgium Blandratam, Franciscum Davidis eorum(que) asseclas et pastores ministros(que) ecclesiæ Dei catholice ex Hungaria et Transilvania, qui divinam veritatem ex scriptis prophetis et apostolicis, iuxta continuum ecclesiæ sanctæ catholice consensum, defendendam susceperunt, per decem dies Albae Iuliae in Transilvania habita, ordinatione ac voluntate eorundem pastorum ac ministrorum catholice partis revisa ac publicata. Claudiopoli 1568 Heltus. Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa megbízásából 1964–65-ben magyarra fordította Péter Lajos. A dolgozatban található idézeteket az ő fordításából vettem át.

³⁰ Disputatio. 74–75. (Kézirásos lapszámozás.)

³¹ Uo.: 118, 255–256.

³² Az váradi disputacionac avagy vetelkedesnec az egy Attya Istenről és anac Fiaról, az Iesus Christusról és a Szent Lélekről igazán valo elő számlalásssa, melly mindenic félneac akarattyából kezdetett mind szent havánac 20. napián 1569. esztendőben. Colosvarot 1569 (1570) [Heltai]. A nyomtatást a címlap szerint még 1569-ben megkezdték, a befejezés azonban a kolofon szerint 1570-ben történt. Szövegkiadását Nagy Lajos és Simén Domokos rendezte sajtó alá: A nagyváradi disputatio. Kolozsvár, 1870.

³³ A nagyváradi disputatio. Nagy Lajos és Simén Domokos szövegkiadása. 15, 66, 71, 83.

³⁴ Disputatio. IV–V.

³⁵ Disputatio de Deo [...] Claudiopoli 1570, 3, 4–7.

³⁶ Horváth János: A reformáció jegyében. 1957. II. kiadás 369; Heltai Gáspár válogatott munkái. Szerkesztette és bevezetővel ellátta Székely Erzsébet. Bukarest, 1957. 18; Pokoly József: Az erdélyi református egyház története I. k., Bpest, 1904. 220; Révész Imre: Magyar református egyháztörténet I. k., Debrecen, 1938. 164.

³⁷ Jakab Elek I. m. 175–176.

³⁸ Catechismus ecclesiarum(m) Dei etc.; Sententia concors pastorum et ministrorum ecclesiæ Dei etc. Claudiopoli 1566 [Heltai].

³⁹ RMNY 1473–1600. Bp. 1871. Lásd a 272, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 292, 304, 305 és 306. sz. alatti kiadványokat.

⁴⁰ Háló, mellyel a meg testessült ördeg a papa Antichristus Hispaniaba az együgyü iambor keresztyéneket, az evangeliomnac követőit ...meg fogia és ...meg ölli, ...a megvackított feiedelmec által. Egy iambor keresztyén és tudos hispaniol által, Gonsalvius Reginaldus által iratott, és ki adatott. 1570. Szövegkiadás: Heltai Gáspár: Háló. Bp. 1915. Bevezetéssel kiadta Trócsányi Zoltán.

⁴¹ Sanctæ Inquisitionis Hispanicæ Artes Aliquot detectæ, ac palam traductæ. Exempla aliquot, Praeter ea que suo queque loco in ipso opere sparsa sunt, seorsum reposita, in quibus easdem Inquisitorias artes veluti in tabulis quibusdam in ipso porro exercitio intueri licet. Reginaldo Gonsalvio Montano authore. Heidelbergæ, M. D. LXVII.

⁴² Az eg igaz Istenreol es az Iesus Christusnak eoreok istensegereol es fiusagearol valo praedicationok, az szent irasbol szedetettek Caroli Peter varadi paztor által. Debreczembe 1570 Komlos.

⁴³ Uo.: T iv, 7.

⁴⁴ De Typographiis et Typographis Unitariorum. 131–160.

⁴⁵ Heltai Gáspár: Háló. Trócsányi Zoltán szövegkiadása. 15; Horváth János: A reformáció jegyében. 376.

⁴⁶ Budapesti Szemle. 1883: XXXVI. 6.

⁴⁷ Háló. 38.

⁴⁸ Az halalrol, fel tamadasrol es az örök eletről hasznos es szükseges kõniveczke az kereztiének epoeletekre es vigasztalásokra. Debreczembe 1575 Komlos.

⁴⁹ Rövid iras, melyben meg bizonyettatic, hogy a papa nem Anticristus. Nag szombatba 1580. (Jiij. 1.)

⁵⁰ XXII. fabula.

⁵¹ Pirnát A.—Végh F.: I. m. 74.

A KUMRÁNI ESSZÉNUS KÖZÖSSÉG

Az emberiség történelmének nincs olyan mozzalma, amelyben az emberi szellem csak úgy egyszerre, minden előzetes fejlődés nélkül jelentkezne. Ezért ha meg akarjuk állapítani a kumráni közösség eredetét vagy mibenlétét, idéznünk kell azt a felfogásukat, hogy ők a „visszatért vagy igazi Izrael”. Ettől viszont nem lehet elválasztani azt az érdeklődésük középpontjában álló másik törekvést, hogy főpapjait „Cádok fiainak” tekintették s így az Áron—Cádok¹ vonal egyenes leszármazottjaiként a törvényes főpapoknak. Hogy ezt részletesebben kifejthessük, vissza kell mennünk időben néhány évszázadot.

A babilóniai fogságban már megtalálhatjuk a klasszikus héber szektarianizmus első megmozdulásait, amint erre emlékirataikban Esdrás és Nehémiás is utalnak.² A nemzeti állam helyreállítása a Jézus előtti VI. század második felében, melyet J.e. az V. században a templomi közösség újjászervezése, illetve a templomi kultusz helyreállítása követett, sokkal kevesebb kérdést oldott meg, mint amennyi felmerült. Igaz, hogy Babilónia megsemmisült, de a perzsa hatalom megsemm hozta meg Juda számára a várva várt békét.

A „Cádok fiai” kifejezés, amely a kumráni iratokban előfordul, igen jelentős, még ha nem is áll módunkban pontosan meghúzni származása vonalát. Az Oszövetségen fonálként húzódik keresztül a Cádok szerepére való összpontosítás, melyet Salamon utódlásában és így közvetve a templommal kapcsolatban kifejtett. Nincs okunk kétségbe vonni azt a hagyományt, mely szerint Cádok, aki Dávid udvarában élt és aki királlyá kente Salamont, a lévíták leszármazottja volt (1Krón 6,1—6) és Ithamártól vezette le eredetét, aki Áron életben maradt két fia közül a kisebbik volt. Emellett amikor a templom elkészült és a szövetség ládájának is otthona lett, az ott szolgáló papság előjogokat tulajdonított helyzetének, s egy olyan tekintélyvel kapcsolott a templomi szolgálathoz, amelyet a vidéki papság sohasem fogadott el. Az új templom első főpapja Salamon iránti hűsége jutalmául Cádok lett. Ettől kezdve a törvényes eredet birtoklása került előtérbe s az érdeklődés középpontjába, s természetesen a fővárosban szolgáló papság így komoly előnyben volt a vidékkel szemben. Az idő múlásával és a Jeroboam utáni északi papság tudatos ellenállása folytán ez a szemlélet mindinkább megerősödött. Tehát egy tartós és szilárd kapcsolat alakult ki a templom és Cádok fiai között. Amikor J.e. 733 után az északi papság délre menekült az asszír hadsereg fenyegető közeledése elől, még inkább megmerevedett a törvényes vonal magatartása, különösen ami az utódlás kérdését illette; a főpapi tiszt betöltését ugyan is csak ezen a vonalon engedélyezte.

Ezékielnek a fogság alatti állásfoglalását kell megemlítenünk ezzel kapcsolatban. Az ő jövőendő temploma tulajdonképpen egy eszményi restauráció, amelyben eleven színekkel rajzolja meg Jáhvé dicsőségét, elvonatkoztatva — bár nem szívesen — a jeruzsálemi templomtól (Ezék 10). Ő maga feltehetően északi volt, ezt bizonyítja az „egész Izrael”, tehát észak és dél egybegyűjtésével kapcsolatos szenvedélyes hangja, azután a salamoni templom iránti érdeklődés hiánya, amely jól felismerhető a 10. fejezetben, és végül látomása a 37. fejezetben.